

KINGA KIMIC*

MIEJSCE I ROLA PUBLICZNYCH TERENÓW ZIELENI W PRZESTRZENI POLSKICH MIAST XIX WIEKU

THE ROLE OF PUBLIC GREENERY IN 19TH CENTURY'S POLISH CITIES

Streszczenie

Regulacja i rozbudowa miast w XIX wieku były odpowiedzią na pogarszającą się ich sytuację w ujęciu przestrzenno-funkcyjnym. Procesy te wpłynęły na rozwój publicznych terenów zieleni, które stały się ważnymi i rozpoznawalnymi elementami ich struktury. Drzewami obsadzano główne drogi wjazdowe, zamieniając je w piękne aleje, ważniejsze ulice przekształcano w reprezentacyjne promenady, zakładano niewielkie skwery. W miejscu burzonych fortyfikacji powstawały Planty. Nowe parki publiczne lokalizowano na obrzeżach miast, zapewniając do nich dostęp z głównych traktów komunikacyjnych. Tereny zieleni pełniły wiele funkcji – podkreślały wewnętrzne podziały przestrzenne i przebieg tras komunikacyjnych, służyły rozluźnieniu zabudowy, podnosiły walory ozdobne miejsc i obiektów, którym towarzyszyły. Były enklawami zieleni, pełniącymi funkcje społeczne – umożliwiały mieszkańcom miast kontakt z przyrodą i realizację wielu form wypoczynku.

Słowa kluczowe: XIX wiek, miasto, przeobrażenia przestrzenne, tereny zieleni

Abstract

Rebuilding of cities in the 19th century was the result of their bad spatial and functional condition. That processes influenced the development of their green structure – public promenades and gardens became one of their most important and recognizable elements. Entrance roads to the cities planted by trees became alleys and main streets have been transformed into representative promenades. There were laid out small squares. Fortifications have been replaced by green rings of plants. New public parks have been situated outside cities' centers along main roads. The role of greenery in cities were connected with it's different functions. Parks and gardens created cities' urban structure and emphasized street's arrangement, accentuated selected places and decorated buildings. They ensured people's contact with nature and became places of rest.

Keywords: 19th century, city, spatial transformations, green areas

* Dr inż. Kinga Kimic, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

1. WSTĘP

Powszechna industrializacja, będąca motorem rozwoju miast w XIX w., była jednocześnie przyczyną wielu postępujących w nich negatywnych zjawisk natury przestrzennej, funkcjonalnej i społecznej. Zaczęto szukać rozwiązań, które mogłyby przeciwdziałać skutkom tej sytuacji, a jednym z nich było kształtowanie publicznych terenów zieleni. W poprzednich wiekach przestrzeń miast, w ujęciu urbanistycznym, zdominowana była przez architekturę. Założenia ogrodowe pozostawały w obrębie własności kościelnej, królewskiej, prywatnej i nie były dostępne dla ogółu społeczności miejskiej. Nie podejmowano zbyt licznych prób ozdabiania miejsc publicznych roślinnością, a rynkom, placom i ulicom nie przypisywano funkcji wypoczynkowych. Podejście to uległo zmianie w XIX w., gdy w obecności terenów zieleni w przestrzeni miast upatrywano ich uzdrowienia, a sprecyzowaniu uległy potrzeby społeczne w zakresie odnowy kontaktu z przyrodą i organizacji powszechnie dostępnych miejsc wypoczynku¹.

W niniejszym artykule przedstawiono główne kierunki przekształceń miast istniejących na terenie ziem polskich w XIX w., związane z wprowadzaniem do ich struktury przestrzennej roślinności, w tym kształtowaniem publicznych założeń ogrodowych przyjmujących różne formy. Podjęto próbę wydobycia cech wspólnych w odniesieniu do lokalizacji terenów zieleni oraz roli, jaką pełniły one w ówczesnych miastach.

2. PUBLICZNE TERENY ZIELENI NA TLE ROZWOJU WYBRANYCH OŚRODKÓW MIEJSKICH

Podział Polski na trzy zabory wpłynął na zróżnicowanie rozwoju urbanistycznego poszczególnych obszarów w ujęciu zarówno ogólnym, jak i konkretnych ośrodków miejskich. Proces przekształceń i budowy miast wiązał się z narzucaniem zasad obowiązujących w Prusach, Austrii i Rosji². Niezależnie od kierunku zmian wprowadzanych w aglomeracjach miejskich, wiązały się one m.in. z kształtowaniem w ich obrębie publicznych założeń ogrodowych.

Do czasu Kongresu Wiedeńskiego (1815) najaktywniejszą działalność urbanistyczną przejawiały władze pruskie na terenie Wielkopolski i Pomorza, prowadząc akcje kolonizacyjne. Prace urbanistyczne najszybciej zainicjowano w centralnych ośrodkach administracyjnych, takich jak Poznań, Kalisz i Płock, gdzie wytyczono nowe dzielnice przeznaczone dla pruskich urzędników. W celu ich „upiększenia” kształtowano reprezentacyjne aleje wysadzone topolami³. Na przełomie XVIII i XIX w. podjęto także wiele

¹ K. Kimic, *Potrzeby społeczne jako jedna z przyczyn tworzenia parków publicznych w Polsce w XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, J. Rylke (red.), t. III, Warszawa 2000, s. 71-92.

² Narzucanie obcego stylu miało na celu wyeliminowanie cech charakterystycznych dla polskiej tradycji i kultury, a przez to całkowitą integrację zagarniętych obszarów z jakże różną kulturą i tradycją państw zaborczych. Oczywiście proces ten spotkał się z negatywnym odzewem Polaków i trwał w ich świadomości do czasu odzyskania niepodległości. Jak istotne znaczenie odgrywała taka postawa, może świadczyć jeden z opisów dotyczący konieczności „spolszczenia” wyglądu Warszawy z początku XX w.: „Ważnym bardzo czynnikiem w sprawie uestetycznienia miasta jest spolszczenie jego wyglądu, czyli odrzucenie bezwzględnie wszystkich obcych, przemocą narzuconych cech. Rządy rosyjskie nie ominęły żadnego sposobu, aby polskość Warszawy zatrzeć i zgładzić, a przynajmniej pokryć grubą warstwą moskiewskich naleciałości. Pokost rosyjskich tradycji architektonicznych i prawostawnego smaku miał podważyć i zdeprawować polski charakter stolicy. Dopuszczano się wandalizmów (...)”. A. Lauterbach, *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915, s. 28.

³ W. Kalinowski (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacje*, Tom I: *Miasta historyczne*, Warszawa 1986, s. 41.

prac fortyfikacyjnych, m.in. w Grudziądzu, Warszawie i Łęczycy. Działalność urbanistyczno-architektoniczna, oparta na wzorach pruskich, w wielu miastach przebiegała bardzo sprawnie i obejmowała sporządzanie planów regulacyjnych. Na obszarze zajętych przez Austrię (Małopolska i Lubelszczyzna) działalność urbanistyczna była bardzo skromna, a zabiegi regulacyjne koncentrowały się w głównych ośrodkach administracyjnych, tj. w Krakowie i Lwowie, dla których sporządzono tzw. plany upiększenia miast⁴. W Krakowie podjęto inicjatywę założenia alei spacerowych w miejscu dawnych fortyfikacji.

Po Kongresie Wiedeńskim wytyczono nowe granice zaborów, przesuując obszar państwa rosyjskiego znacznie na zachód. Pewna autonomia Królestwa Polskiego w zakresie polityki wewnętrznej w latach 1815-1830, umożliwiająca rozwój przemysłu, przyczyniła się do poprawy ogólnego stanu miast i ich zabudowy. W końcu lat 20. XIX w. rząd Królestwa Polskiego przystąpił do szeroko zakrojonej akcji porządkowania i rozbudowy miast. Przemiany ich struktury wiązały się w tym przypadku głównie z rozwojem miast mniejszych – Kalisza, Lublina, Radomia, Płocka, będących siedzibami władz (stolice guberni), lub uprzemysławianych – założono 10 nowych, wyłącznie przemysłowych miast. Regulacja oznaczała poprawę układu dróg, wznoszenie nowych budynków mieszkalnych oraz licznych gmachów publicznych wraz z systemem towarzyszących im placów. Przykładem rozbudowy miasta średniej wielkości jest m.in. Radom (siedziba władz województwa sandomierskiego, a potem guberni radomskiej), leżący na szlaku komunikacyjnym wołyńsko-śląskim i krakowsko-warszawskim. Plan regulacji z 1822 r., obok budowy dwóch nowych dzielnic i uporządkowania istniejących ulic, przewidywał wprowadzenie roślinności. Ta troska o poprawę walorów plastycznych i estetycznych miasta objawiła się założeniem dwóch alei spacerowych w miejscu dawnych fos, stopniowym obsadzaniem drzewami nowo powstałych ulic i skwerów. Najbardziej istotnym posunięciem było założenie ogrodu publicznego (1824) na wzór parków angielskich⁵.

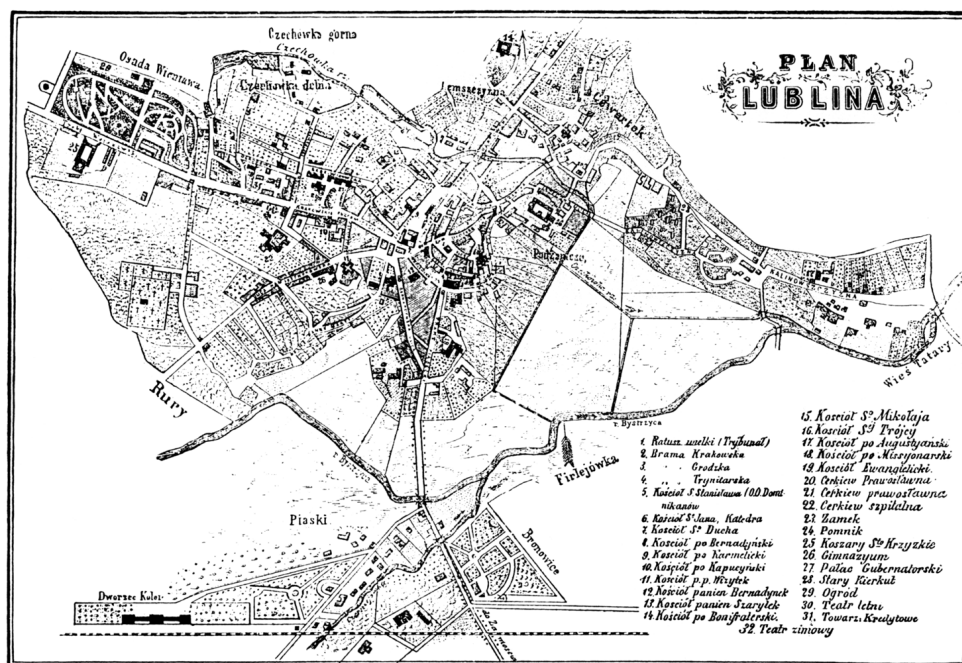
Wiele prac przeprowadzono także w Kaliszu i Lublinie. Obejmowały one regulację istniejących ulic oraz uporządkowanie zabudowy. Wytyczono również nowe ulice i place, rozszerzając zasięg obu miast poza obszar średniowiecznych fortyfikacji. Lokalizację taką otrzymał m.in. kaliski Ogród Stary, założony w 1798 r. i rozbudowany w latach kolejnych. Zajął on podmokłe i często zalewane przez rzekę Prosnę tereny na obrzeżu miasta⁶, których adaptacja na ten cel nie kolidowała z planem regulacji części centralnej Kalisza i jednocześnie nie nadawały się pod zabudowę. W Lublinie akcja porządkowania miasta wiązała się z rozluźnieniem istniejącej zabudowy oraz poprawą warunków sanitarnych. Pierwszy park miejski założono w 1824 r. na podmokłych terenach po obu brzegach rzeki Czechówki. Niefortunna lokalizacja i liczne wylewy rzeki sprawiły jednak, że został zniszczony. Kolejny park publiczny wytyczono tuż za zachodnią rogatką, przy drodze wjazdowej do miasta, na przedmieściu w rejonie osady Wieniawa. Nazwany „Ogrodem Saskim” został założony w 1837 r., a rozwój Lublina na zachód spowodował w latach kolejnych włączenie go w obszar miasta⁷. W 1896 r. założono kolejny ogród miejski na obrzeżach miasta – na Bronowicach (il. 1).

⁴ W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 36.

⁵ L. Jędrzejewicz, *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Warszawa 1961, s. 27; W. Kalinowski, *Plany regulacyjne Radomia w latach 1818-1826*, „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury” nr 5(18), Warszawa 1952, s. 4.

⁶ J.A. Splitt, ... *perłą jest park jego ... Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998, s. 7; E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979, s. 41-42.

⁷ J. Willaume, *Początki ogrodu miejskiego w Lublinie 1837-1862*, [w:] *Kalendarz Lubelski*, 1961, s. 55-57.

- II. 1. Plan Lublina z Ogrodem Saskim i parkiem na Bronowicach, usytuowanymi poza granicami historycznego centrum miasta (koniec XIX w.), [za:] M.A. Ronkierowa, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, cz. I, Lublin 1901
- III. 1. Plan of Lublin with Saski Garden and park at Bronowice situated outside historical city's centre (end of 19th century)

Podobne działania, choć nie tak rozległe, starano się także prowadzić w mniejszych miastach będących siedzibami władz obwodowych. Wpłynęło to na rozluźnienie ich układu oraz rozbudowę na zewnątrz przez włączanie nowych dzielnic. Umożliwiło to zakładanie nowych parków publicznych, które powstały m.in. w Sieradzu (1825), Koninie (1825), Słupcy (1826) i Suwałkach (1832). W Płocku na początku XIX w. założono obsadzone drzewami aleje spacerowe otaczające miasto oraz otwarto ogród angielski⁸. W Kielcach w 1817 r. zainicjowano akcję „upiększania miasta” – w 1819 r. rozpoczęto systematyczne obsadzanie alei spacerowych i dróg wewnątrz miasta drzewami (głównie topolami), urządzono m.in. planty nad rzeką. W 1827 r. zarządzono powszechną akcję obsadzania drzewami wszystkich traktów komunikacyjnych wychodzących z Kielc⁹, a od 1825 r. rozpoczęto urządzenie parku miejskiego, który otwarto dla publiczności w 1830 r.¹⁰

⁸ W jednej z monografii miasta widnieje wzmianka: „W pierwszej połowie XIX wieku (...) za staraniem prezesa komisji wojewódzkiej, barona Florjana Kobylńskiego, urządzono w około miasta aleje, wysadzono je w cztery rzędy włoskimi topolami, które później zastąpiono kasztanami; tym sposobem spacer dogodny urządzono (...)”. A.J. Nowowiejski, *Płock, monografia historyczna*, Płock 1931, s. 148.

⁹ B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, Odbitka z „Pamiętnika Kota Kielczan za r. 1928 i 1929”, Warszawa 1930, s. 58-62.

¹⁰ J.L. Adamczyk, J. Szczepański, *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983, s. 8.

Jednym z ciekawych przykładów jest także miasto Łęczycza, które w 1820 r. objęto planem regulacyjnym, mającym na celu utworzenie tu ośrodka przemysłu włókienniczego. W zakresie prac przewidziano rozebranie murów obronnych i utworzenie na ich miejscu siatki nowych ulic reprezentacyjnych, a także stworzenie nowych dzielnic łączących funkcje przemysłowe i mieszkaniowe. Rozbudowa ta zintegrowała przedmieścia z centrum miasta, a wśród istotnych elementów układu urbanistycznego znalazł się miejski park publiczny¹¹.

Decydujący wpływ na rozwój miast w zachodniej części Królestwa Polskiego miała działalność planistyczna rządu, obejmująca zakładanie nowych osad rzemieślniczych. Były one przede wszystkim związane z przemysłem włókienniczym¹². Rozplanowanie takich osad, powiązanych z licznymi fabrykami, przyjmowało formę regularną z centralnym prostokątnym placem wpisanym w układ prostopadłej sieci ulic. Poszczególne parcele łączyły niekiedy z ogrodami, innym wariantem było samodzielne lokalizowanie ogrodów poza siedzibami ludzkimi na specjalnie wydzielonych działkach. W większości osad związanych z przemysłem od początku ich tworzenia uwzględniano konieczność zakładania parków publicznych. Z nowo utworzonych najsilniej rozwinęła się Łódź, powiększana etapami w latach 1821-1827 wzdłuż głównej ulicy. W planie osady (il. 2) widoczna jest wydzielona działka zarezerwowana na utworzenie Parku Źródłiska. Został on założony na podmokłych terenach leśnych w latach 1840-1843 obok jednego z rynków głównych, zajmując prostokątną parcelę o powierzchni 17 ha¹³.

Przebudowie uległo także największe miasto Królestwa Polskiego – Warszawa. Wznoszono tu liczne monumentalne budowle, zrealizowano znaczną liczbę placów miejskich (Bankowy, Trzech Krzyży i in.). Równoległe do tych zamierzeń porządkowano sieć ulic¹⁴. Sporządzono odrębny plan przebudowy dzielnicy Praga, a w 1871 r. otwarto tam Park Aleksandrowski. W 1889 r. powołany został Komitet Opieki nad Plantacjami m. Warszawy¹⁵, do którego zadań należała opieka nad miejskimi ogrodami, parkami, skwerami, alejami, szkótkami drzew oraz wskazywanie lokalizacji nowych założeń ogrodowych w mieście. W 1896 r. przy reprezentacyjnych Alejach Ujazdowskich założono Park Ujazdowski – ogród publiczny określany mianem letniego salonu Warszawy¹⁶.

Na terenie Królestwa Polskiego obserwuje się tendencję znacznego osłabienia działalności urbanistycznej po upadku powstania listopadowego w 1831 r., a nowe plany regulacyjne, tworzone po 1848 r., sporządzano wyłącznie według zasad obowiązujących w Rosji.

Intensywne działania urbanistyczne prowadzone były do 1848 r. na terenie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Sporządzono tzw. plan upiększania dla Krakowa, który

¹¹ W. Puget, *Łęczycza. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXV, z. 1-2, Warszawa 1990, s. 40, 45.

¹² W województwie kaliskim i mazowieckim wybudowano około 20 takich osad, m.in. Rawę Mazowiecką, Grocholicę, Gąbin, Pabianice, Zgierz, Łódź, Gostynin, osadę w Czeszochowie, Turek. W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 40-41.

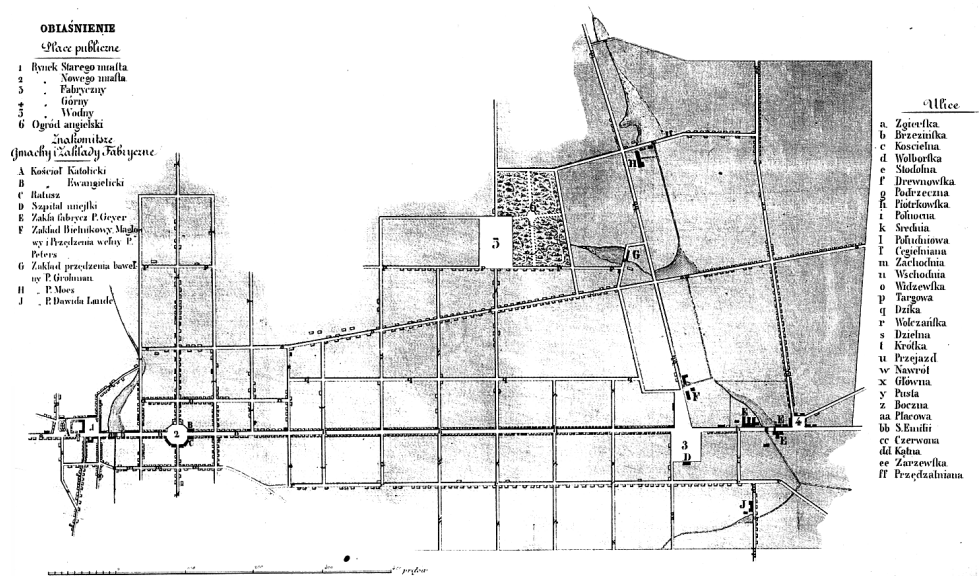
¹³ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatt, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853, s. 24; J. Mowszowicz, *Parki Łodzi*, Łódź 1962, s. 16.

¹⁴ M.in. wytyczono Al. Jerozolimskie, usunięto część zabudowy Krakowskiego Przedmieścia, poszerzono ul. Marszałkowską. W. Kalinowski, *op. cit.*, s. 43.

¹⁵ Nazywano go potocznie Komitetem Plantacyjnym. M. Jankowska, *Rola Komitetu Plantacyjnego w rozwoju zieleni miejskiej w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka a Natura*, Katowice 1991, s. 391.

¹⁶ A. Zaleski, *Z Komitetu Plantacyjnego M.R.*, „Ogrodnik” nr 7, 1930, s. 135.

– oparty częściowo na wcześniejszych projektach austriackich – regulował sieć ulic i zabudowy terenów podmiejskich oraz obszarów bezpośrednio przyległych do części średniowiecznej. Jedną z najważniejszych realizacji były Plany Krakowskie, urządzone na miejscu zburzonych fortyfikacji¹⁷, a w kolejnych latach zakładanie samodzielnych parków publicznych. Wśród działań „upiększających”, realizowanych w miastach mniejszych, na uwagę zasługuje również założenie parku publicznego w Wieliczce (1835). Po włączeniu Rzeczypospolitej Krakowskiej do zaboru austriackiego ograniczono na tym terenie działania intensywnie porządkujące miasta. W samej Galicji, a zwłaszcza na jej obszarach południowych, powstawały także w pierwszej połowie XIX w. miasta-uzdrowiska, w których także urządzano promenady i ogrody publiczne.

II. 2. Łódź. Plan miasta uwzględniający lokalizację parku miejskiego (1858), za: O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatt, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853

III. 2. Łódź. Plan with localization of city park (1858)

Na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz Śląska po Kongresie Wiedeńskim kontynuowane były zapoczątkowane wcześniej akcje porządkowania miast. Kształtowano je zgodnie z zasadami obowiązującymi w Prusach, nadając układom przestrzennym i architekturze odmienny od panującego tu dotychczas charakter. Były to jednak działania mające duże znaczenie w tworzeniu w miastach, głównie dużych, obszarów zarezerwowanych dla roślinności. W Poznaniu, dzięki działalności od 1834 r. Związku dla Upiększenia Miasta, obsadzono drzewami wiele ulic

¹⁷ Miało to jednocześnie ogromne znaczenie dla poprawy warunków sanitarnych miasta, gdyż najbliższe otoczenie fortyfikacji, fos i wałów stanowiło niedostępną bagnistą przestrzeń, która była „zasypana górami śmieci, błota i rumowiska, wywożonymi i sypanymi bez ładu, zarosta lasem ostów i pokryw”. F. Klein, *Plany Krakowskie*, Kraków 1910, s. 8.

i placów, a także założono szkółkę drzew przekształconą następnie w park miejski¹⁸. W Katowicach znacznie później, bo od 1874 r., działał Wydział Upiększania Miasta, którego głównym zadaniem było „dążenie do polepszenia ogólnego obrazu miasta przez sadzenie drzew i zakładanie miejsc wypoczynkowych”¹⁹. W ten sposób utworzono promenadę publiczną oraz zadrzewiono place miejskie, co zaowocowało dalszym rozwojem publicznych założeń ogrodowych w początkach XX w.

3. PODSUMOWANIE

Powstawanie publicznych terenów zieleni w XIX w. w istniejących miastach na terenie ziem polskich wiązało się z ogólnie prowadzoną akcją ich porządkowania. W poszczególnych zaborach w kolejnych okresach zjawiska te przebiegały z różną intensywnością. Rozwój miast historycznych i powstawanie nowych zainicjowane i szczególnie silnie realizowane było w pierwszej, a kontynuowane z mniejszą intensywnością w drugiej połowie XIX w.

W wyniku tworzenia planów regulacyjnych dla miast istniejących w znacznym stopniu przekształceniu ulegała ich struktura wewnętrzna, a ich dalszy rozwój postępował w kierunku na zewnątrz od dotychczas istniejącego układu. Rozwiązania te przyczyniły się do wprowadzenia do miast roślinności, która przyjmowała różne formy. Wprowadzanie drzew wzdłuż traktów komunikacyjnych wynikało ze względów praktycznych i higienicznych. Roślinność, w powiązaniu z układem przestrzennym i architekturą, stanowiła oprawę ulic, placów, budowli użyteczności publicznej, nadając im odpowiednią rangę i będąc ich ozdobą, a często także decydując o ich cechach artystycznych. Tworzono nowe skwery, publiczne promenady i bulwary, rozległe ogrody i parki. Wiele miast po zburzeniu fortyfikacji zyskało planty łączące historyczne i nowo kształtowane dzielnice. W ujęciu przyrodniczym tereny zieleni stanowiły rozległe „płuca miast”, dbające o poprawę stanu powietrza i walczące z kurzem i pyłem, a przez to decydujące o poprawie warunków życia w mieście. Szeroki wymiar społeczny związany był z zapewnieniem mieszkańcom miast kontaktu z przyrodą oraz umożliwieniem im realizacji wielu form wypoczynku, co wpływało na ogólną poprawę zdrowia fizycznego i psychicznego ludności.

Publiczne założenia ogrodowe znajdowały swoje miejsce w każdym ośrodku miejskim – niezależnie od jego wielkości – przyjmując odpowiednią do danych warunków skalę. W miastach wszystkich zaborów zarysowała się ogólna tendencja, narastająca z końcem XIX w., do zakładania nowych miejskich parków publicznych o rozbudowanym programie. Pojawiały się one zarówno w planach miast istniejących, jak i nowo budowanych, w tym w miastach przemysłowych i osadach rzemieślniczych. W pierwszej kolejności tworzone tego rodzaju reprezentacyjne obiekty w ośrodkach władz administracyjnych (stolicach guberni i departamentów), leżących na trasach głównych szlaków komunikacyjnych i handlowych o wymiarze krajowym i międzynarodowym. Nie odbiegało to zatem od tendencji ogólnoeuropejskich. W planach z reguły szczegółowo określano usytuowanie parków publicznych względem miasta czy dzielnicy, a lokalizacja ta również wykazuje pewne

¹⁸ W. Marciniak, *Ogrody miejskie w Poznaniu*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X.1926*, Poznań 1926, s. 149.

¹⁹ T. Salman, *Ogrody miejskie w Katowicach*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25. IX.-3.X. 1926*, Poznań 1926, s. 145.

podobieństwa. Były one najczęściej zakładane na obrzeżach miast, w dzielnicach podmiejskich, w pobliżu głównych traktów komunikacyjnych zapewniających łatwy do nich dostęp. Uwarunkowane to było możliwościami terenowymi – w istniejących miastach w wielu przypadkach roślinność została już dawno wyparta przez zabudowę, co nie stwarzało możliwości zakładania rozległych zespołów parkowych²⁰. W nowo tworzonych miastach i osadach rzemieślniczych na obszarze śródmieścia również koncentrowano zabudowę – mieszkaniową i przemysłową – a dopiero na obrzeżach zakładano ogrody i parki (Łódź). Było to podejście funkcjonalne i racjonalne jak na owe czasy, a w pewnym sensie nawet perspektywiczne, gdyż w niedalekiej przyszłości, w miarę rozwoju miast, tereny na obrzeżach i tak włączano w obszar miast. Okazało się to zjawiskiem o pozytywnych skutkach, ponieważ zwiększało udział roślinności, dając mieszkańcom możliwość kontaktu z przyrodą i wypoczynku. Większość z tych obiektów pozostała w miastach do dnia dzisiejszego i stanowi bardzo cenne ogniwo systemu miejskich publicznych zespołów ogrodowych. Racjonalizm rozmieszczania miejskich ogrodów i parków łączył się także z inną ważną kwestią. Wykorzystywano pod ich budowę rejonry zazwyczaj mało przydatne pod zabudowę mieszkaniową i przemysłową, np. tereny w pobliżu rzek, obszary podmokłe i narażone na zalewanie (Radom, Kalisz, Łęczyca). Lokalizacja taka sprawiała, że z jednej strony obiekty te chroniły miasto przed napływającym nadmiarem wody, a z drugiej – decydowały o ich atrakcyjności pod względem kształtowania widoków i stwarzały dogodne warunki do rozwoju roślinności. Sytuowano je również na obszarach zadrzewionych, których wykorzystanie pod zabudowę było zbyt kosztowne (Ogród Stary w Kaliszu, Park „Źródlika” w Łodzi), a jednocześnie pozwalało na zachowanie fragmentów naturalnych zbiorowisk roślinnych. Budowano je też na nieużytkach, terenach zaniedbanych i zaśmieconych, niezagospodarowanych pod żaden inny cel oraz terenach trudnych do adaptacji pod zabudowę (park miejski w Koninie powstał na piaszczystych nieużytkach). Parki publiczne odegrały zatem ważną rolę w rozwoju urbanistyki XIX-wiecznych miast, wpływając w decydujący sposób na urozmaicenie ich struktury, podnosząc walory estetyczne oraz pełniąc funkcje higieniczne i społeczne.

LITERATURA

- ADAMCZYK J.L., SZCZEPAŃSKI J., *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983.
- FLATT O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatta, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853.
- JANKOWSKA M., *Rola Komitetu Plantacyjnego w rozwoju zieleni miejskiej w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka a Natura*, Katowice 1991, 289-398.
- JĘDRZEJEWICZ L., *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Warszawa 1961.
- KALINOWSKI W., *Plany regulacyjne Radomia w latach 1818-1826*, „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury” nr 5(18), Warszawa 1952.
- KALINOWSKI W., *Urbanistyka i architektura Radomia*, Lublin 1979.
- KALINOWSKI W. (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. I: *Miasta historyczne*, Warszawa 1986.
- KALINOWSKI W., *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1996.
- KIMIC K., *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Gliwice 2004, 101-107.

²⁰ K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Gliwice 2004, s. 104.

- KIMIC K., *Potrzeby społeczne jako jedna z przyczyn tworzenia parków publicznych w Polsce w XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, t. III, J. Rylke (red.), Warszawa 2000, 71-92.
- KLEIN F., *Planty Krakowskie*, Kraków 1910.
- LAUTERBACH A., *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915.
- MARCINIEC W., *Ogrody miejskie w Poznaniu*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X.1926*, Poznań 1926, 149-155.
- MARKOWSKI B., *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, odbitka z „Pamiętnika Koła Kielczan za r. 1928 i 1929”, Warszawa 1930.
- MOWSZOWICZ J., *Parki Łodzi*, Łódź 1962.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1931.
- POLANOWSKI E., *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979.
- PUGET W., *Łęczycza. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXV, z. 1-2, Warszawa 1990.
- RONKIEROWA M.A., *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, cz. I, Lublin 1901.
- SALMAN T., *Ogrody miejskie w Katowicach*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X. 1926*, Poznań 1926, 145-148.
- SPLITT J.A., *... perłą jest park jego ... Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998.
- WILLAUME J., *Początki ogrodu miejskiego w Lublinie 1837-1862*, [w:] *Kalendarz Lubelski*, Lublin 1961.
- ZALESKI A., *Z Komitetu Plantacyjnego M.R.*, „Ogrodnik” nr 7, 1930.